

συλλογικό ύποσυνείδητο καί κοινωνική αλλαγή

του
Κλήμη Ναυρίδη
Δρα Κοινωνικής Ψυχολογίας
των Ὄργανώσεων
Πανεπιστήμιο Dauphine Παρισίων

Όταν μιλάμε γιά κοινωνική αλλαγή αναφερόμαστε στό αποτέλεσμα τής θεσμοδημιουργικής δραστηριότητας ενός οποιουδήποτε κοινωνικού σχηματισμού, πού μπορεί νά είναι μιά ομάδα, μιά ὀργάνωση, ἢ ἡ κοινωνία στό σύνολό της. Πρόκειται δηλαδή γιά ἀμετάκλητες καί θαθείες ἀλλαγές τόν κοινωνικῶν σχέσεων, ρόλων καί ἀντιλήψεων.

Ἡ κοινωνική αλλαγή, σάν συνισταμένη πολυπλοκῶν κοινωνικῶν καί ψυχολογικῶν συγκρούσεων, είναι ταυτόχρονα ἐπιθυμητή καί ἀνεπιθύμητη. Καί ὅταν βέβαια είναι διαφορετικά τά ἄτομα ἢ οἱ ὁμάδες πού ἐπιθυμοῦν μιά αλλαγή ἀπό ἐκεῖνα πού δέν τή θέλουν, τά πράγματα είναι σχετικά ἀπλά. Συνήθως ὅμως βλέπουμε ἄτομα ἢ ὁμάδες νά είναι ἀσυνείδητα φορεῖς ἀντιφατικῶν προθέσεων. Ἐνῶ δηλαδή ζητοῦν μιά αλλαγή καί ἐνεργοῦν πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση, υἱοθετοῦν παράλληλα στάσεις ἀσυνμβίβαστες.

Αὐτό συμβαίνει ἐπειδὴ ἡ κοινωνική ὀργάνωση δέν ἔχει μόνο «ἐξωτερικές» χρησιμότητες καί λειτουργίες, δηλαδή οἰκονομικές, πολιτικές καί ἰδεολογικές, ὅπως πιστεύουν οἱ μαρξιστές, ἀλλά καί «ἐσωτερικές» χρησιμότητες. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ κοινωνική ὀργάνωση δέν ἔχει μόνο πραγματική ὑπόσταση, ἀλλά είναι φορτισμένη καί μὲ «φαντασιακές» σημασίες, ὥστε νά ἐξυπηρετεῖ σέ μεγάλο βαθμό διάφορους ψυχολογικούς μηχανισμούς.

Κατά συνέπεια ἡ ἐξουσία δέν είναι μιά ἐξωγενῆς μεταβλητή (ἢ... σταθερά) πού μπορούμε νά τή βλέπουμε μανιχεικά, ἀλλά μιά κοινωνική συμβατική πραγματικότητα, πού είναι ταυτόχρονα ἐπιθυμητή, γιατί ἀπαντᾷ σέ ψυχολογικές ἀνάγκες μας, καί ἀνεπιθύμητη, γιατί μᾶς καταπιέζει.

Γιά τούς θεωρητικούς τοῦ μαρξισμοῦ ὅλες αὐτές οἱ ψυχολογικές λειτουργίες ἐντάσσονται στό ἰδεολογικό ἐποικοδόμημα καί σέ τελευταία ἀνάλυση ἐκφράζουν τίς σχέσεις ἐξουσίας καί ἐκμετάλλευσης στό ἐπίπεδο τής παραγωγῆς. Τό ἄν ὁ «Κύριος Διευθυντής» μᾶς θυμίζει τόν αὐστηρό πατέρα πού φοβόμαστε καί μισοῦμε, καί νιώθουμε ἔνοχα γι' αὐτό, ἔχει δευτερεύουσα σημασία. Αὐτό ὀφείλεται, θά μᾶς ἔλεγαν, στό ὅτι ὁ θεσμός τής οἰκογένειας λειτουργεῖ σάν μηχανισμός ἰδεολογικῆς ἀναπαραγωγῆς καί ὅτι ἡ «φιγούρα» τοῦ πατέρα είναι μιά μικρογραφία τής ἐξουσίας πού ἀντιστοιχεῖ στόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγῆς. Ὅταν δηλαδή μεταβληθοῦν οἱ παραγωγικές σχέσεις, θά ἀλλάξει καί ἡ ἰδεολογική ὑπόσταση τοῦ πατρικοῦ ρόλου, μὲ ὅλα τά ψυχολογικά ἐπακόλουθα.

Ἀλλά τό ἰδεολογικό ἐποικοδόμημα δέν είναι ἕνας ἄδρανῆς ἀντικατοπτρισμός τής οἰκονομίας, καί ὁ ψυχολογικός παράγων είναι πολύ περισσότερο ἀτόνομος ἀπό ὅσο τόν εἶχε δεῖ τότε ὁ Μάρξ. Ἀποδείξει ὑπάρχουν ἄφθονες σέ ὅλη τήν

Ιστορία του δυτικού κόσμου τά τελευταία ογδόντα χρόνια, στο φαινόμενο της σοβιετικής γραφειοκρατίας εξήταν χρόνια μετά την 'Οκτωβριανή Έπανάσταση, στην πολιτιστική κρίση που φανέρωσε ο κινέζικος σοσιαλισμός την περασμένη δεκαετία.

Από τόν Reich ως τόν Marcuse, τούς θεσμικούς της Vincennes και τόν Max Pages, έχουν γίνει πολλές σημαντικές προσπάθειες για ένα άνοιγμα του μαρξισμού προς την πλευρά της ψυχανάλυσης. Αναζητήθηκαν δηλαδή συνδετικοί διαυλοί ανάμεσα στη μαρξιστική ανάλυση της «πραγματικότητας» και τό φροϋδικό ύποσυνείδητο.

Ένα από τά πίο ενδιαφέροντα έννοιολογικά έργαλεία πού χρησιμοποιήθηκαν σ' αυτή τήν επιχείρηση, είναι τό συλλογικό ή κοινωνικό ύποσυνείδητο. 'Ο όρος προέρχεται κατ' εϋθείαν από τήν ψυχανάλυση και όπωσδήποτε σημασιοδοτείται διαφορετικά, όταν λειτουργεί έξω από τό «φυσικό» του θεωρητικό πλαίσιο. Έτσι τό άτομικό φροϋδικό ύποσυνείδητο και τό συλλογικό ύποσυνείδητο τών κοινωνιοψυχολόγων δέν διαφέρουν μόνο ποσοτικά άλλα κυρίως ποιοτικά.

Τό ύποσυνείδητο είναι ή μεγάλη ανακάλυψη τού Freud. 'Η θητεία του κοντά στον Breuer και άργότερα τόν Charcot στό Παρίσι, θά τόν όδηγήσει σιγά-σιγά νά θεμελιώσει τήν ύπόθεση πώς οι διάφορες παρορμήσεις τού ανθρώπου, πού έρχονται σέ σύγκρουση μέ τό περιβάλλον του και κατά συνέπεια δέν μπορούν νά ίκανοποιηθούν, δέν εξαφανίζονται, δέν ξεχνιούνται, άλλα άποθνύονται κάπου μέσα στή μνήμη του. 'Αλλά άποσπαθόν συνεχώς νά επανέλθουν στή συνείδηση, ενώ ό άνθρωπος μέ διάφορους μηχανισμούς αυτοπροστασίας τίς έμποδίζει, άφοδ και μόνον ή άνάμνησή τους τού είναι έννοχλητική.

'Η πρώτη προσέγγιση τού ύποσυνείδητου πραγματοποιείται μέσα από τήν τεχνική τής ύπνωσης, τήν όποία ήδη ό Breuer δέν χρησιμοποιεί πιά μέ σκοπό τήν ύποβολή, άλλα σάν ένα μέσο γιά νά προκαλέσει τήν ανάδυσση μιάς ξεχασμένης ιστορίας, έξουδετερώνοντας τόν έλεγχο, τή λογοκρισία τής συνείδησης. 'Η δεύτερη προσέγγιση θά γίνει από τήν άνάγνωση τών όνειρων, ενώ ή τρίτη, από τό 1900 περίπου και ύστερα, από τή διαδικασία τών «έλεύθερων συνειρημών».

Στά πλαίσια τής πρώτης του θεωρίας τού ψυχικού μηχανισμού ό Freud όρίζει κατά κάποιο τρόπο τοπογραφικά τό ύποσυνείδητο, σέ συνάρτηση μέ δύο άλλα έπάλλληλα επίπεδα, τό προσυνείδητο και τή συνείδηση, σάν τό σύστημα τών άποθνημόνων λιμπιντικών παρορμήσεων. Άργότερα, μέ τή δεύτερη θεωρία του, ό όρος εμφανίζεται πιά κυρίως σάν έπιθετικός προσδιορισμός. 'Η έννοια τού ύποσυνείδητου τής πρώτης θεωρίας καλύπτει άφ' ενός τό Αυτό (es) τής δεύτερης, ενώ άφ' έτέρου περιλαμβάνει ένα μέρος τού Έγώ,

ύποσυνείδητους δηλαδή μηχανισμούς άμυνας, και ένα μέρος τού Έπεργό. 'Επί πλέον, τό Αυτό δέν άποτελείται μόνον από σέξουαλικές έπιθυμίες, άλλα και από καταστροφικές, έπιθετικές τάσεις.

Οι κοινωνιοψυχολόγοι τής κοινωνικής αλλαγής, πού χειρίζονται τόν όρο «συλλογικό ύποσυνείδητο», προϋποθέτουν βασικά τήν ύπαρξη επιπέδων άσυνείδητης έπικοινωνίας μέσα στους διάφορους κοινωνικούς σχηματισμούς πού μελετούν. 'Ορισμένοι από αυτούς, όπως οι θεσμικοί, άποδίδουν στό συλλογικό ύποσυνείδητο ένα καθαρά πολιτικό περιεχόμενο, άλλοι, όπως οι εκπρόσωποι τής λεγόμενης Σχολής τού Λονδίνου, μία έννοια καθαρά ψυχολογική, άλλοι τέλος, όπως ό Max Pages, τού αναγνωρίζουν ταυτόχρονα πολιτικές και ψυχολογικές σημασίες.

Τό πολιτικό περιεχόμενο τού όρου είναι τά στοιχεία εκείνα τής άρχουσας ιδεολογίας και οι διάφοροι θεσμοί πού συγκαλύπτουν πραγματικές σχέσεις έξουσίας και έκμετάλλευσης. Είναι επίσης τά διάφορα άποθνημένα προτάγματα κοινωνικής αλλαγής. Τό ψυχολογικό του περιεχόμενο είναι όλες οι «έσωτερικές» χρησιμότητες μιάς κοινωνικής όργάνωσης. 'Η φαντασιακή τής δηλαδή επένδυση, όταν λειτουργεί σάν μηχανισμός ψυχολογικής προστασίας.

Στίς παραγράφους πού ακολουθούν θά προσπαθήσουμε νά εκθέσουμε συνοπτικά τούς διάφορους τρόπους μέ τούς όποιους χρησιμοποιήθηκε ή έννοια τού συλλογικού ύποσυνείδητου γιά τήν άνάλυση φαινομένων κοινωνικής αλλαγής, έπιμένοντας ίσως περισσότερο σέ τρία σημεία, πού κατά τή γνώμη μας παρουσιάζουν ιδιαίτερα ένδιαφέρον: τή Σχολή τού Λονδίνου, τούς θεσμικούς τής Vincennes και τόν καθηγητή Max Pages.

ή προϊστορία: Φρόντ και Γιούνγκ

'Ο Le Bon στήν *Ψυχολογία τού πλήθους* (1895) περιγράφει τή φυσιολογία τής ανθρώπινης συμπεριφοράς μέσα στον όχλο χωρίς όμως νά επιχειρεί νά τήν αναλύσει. Αυτό θά τό κάνει άργότερα ό Freud, ό όποιος διατυπώνει διαδοχικά δύο έρμηνευτικά σχήματα. Τό πρώτο αναφέρεται στό περίφημο έργο του *Τοτέμ και Ταμπού* (1917), μέ τό όποίο τά όμαδικά φαινόμενα άποδίδονται σέ άρχέγονες μνήμες τής πρωτόγονης πατριαρχικής όρδης, ενώ μέ τό δεύτερο, πού αναπτύσσεται στό δοκίμιο *Συλλογική ψυχολογία και άνάλυση τού Έγώ* (1920), ό όχλος παρουσιάζεται σάν συνισταμένη τών επί μέρους μεταθετικών σχέσεων τού καθενός πρός τόν άρχηγό.

'Ο Freud άσχολείται λοιπόν μέ τά κοινωνικά φαινόμενα, μέσα όμως πάντοτε στα πλαίσια τής προβληματικής τών συγχρόνων του θεωρητικών τής ψυχολογίας τού πλήθους. Γά έρμηνεύει δέ ψυ-

χαναλυτικά, θεωρώντας τα σάν ἀπλά ἀθροιστικά ἀποτελέσματα ἀτομικῶν περιπτώσεων.

Στό ἔργο του *Ἡ δυσφορία μέσα στόν πολιτισμό* (1929), τελείως φυγαλέα καί πρὸς τὸ τέλος, κάνει μιὰ νύξη πὸς οἱ διάφορες κοινωνικές κρίσεις θά μπορούσαν νά θεωρηθοῦν σάν μαζικά νευρωσικά συμπτώματα. Γιά τόν Freud ὁμοίως ὁ κοινωνικός παράγοντας ἐξακολουθεῖ νά εἶναι μία σταθερά, πού εἶτε ἔρχεται σέ ἐξωτερική σύγκρουση μέ τό ἄτομο, μέσω τῆς «ἀρχῆς τῆς πραγματικότητας», εἶτε τό ἄτομο ἐσωτερικεύει τήν κοινωνική καταπίεση καί συγκροτεῖ τό Ὑπερεγώ του.

Στήν ἔννοια τοῦ ἀτομικοῦ φροϋδικοῦ ὑποσυνείδητου, ὁ Jung προσθέτει τήν ἔννοια ἐνός ὀμαδικοῦ ὑποσυνείδητου πού περιλαμβάνει ἀρχαίστες φυλετικές εἰκόνες (modi) καί παραστάσεις καί κρύβεται μέσα στά παραμύθια καί τίς θρησκείες τῶν λαῶν.

Τόν Jung δέν τόν ἀπασχόλησε ποτέ ιδιαίτερα τό πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, τό συλλογικό του δέ αὐτό ὑποσυνείδητο φαίνεται νά εἶναι σχετικά στατικό, ὑπό τήν ἔννοια ὅτι δέν ἀνανεώνεται. Κατά τόν Jung, ὁ ἄνθρωπος, στήν καλύτερη περίπτωση, καταφέρνει προοδευτικά νά ἐξατομικεύσει τίς καταβολές τῆς φυλῆς του. Συνειδητοποιώντας τό συλλογικό του περιεχόμενο, τό ἀφομοιώνει καί παύει νά τό προβάλλει. Ὅταν αὐτό δέν συμβαίνει, ὅταν δηλαδή τό ὑποσυνείδητο ἐπιμένει νά λειτουργεῖ σάν ἓνα ξένο σῶμα μέσα στόν ὑπόλοιπο ψυχικό ὄργανισμό, τότε ἔχουμε διάφορα συλλογικά νευρωσικά ἢ καί ψυχωσικά ἀκόμη συμπτώματα, ὅπως εἶναι ἡ περίπτωση τῆς ναζιστικῆς Γερμανίας, τήν ὁποία ὁ Jung ἀποδίδει ἀνεπιφύλακτα στό αἰφνίδιο ξύπνημα κάποιου συλλογικοῦ τευτονικοῦ ὑποσυνείδητου.

οἱ νεο-φροϋδικοί

Ὁ Freud θέλησε νά δώσει μιὰ παγκοσμιότητα στό οἰδιπόδαιο σύμπλεγμα καί στό ἄγχος εὐνοχισμού, πού, στά πλαίσια τῆς ψυχανάλυσης, θεωροῦνται σάν δομικά στοιχεῖα τοῦ ἀνθρώπινου ψυχισμοῦ.

Νεο-φροϋδικοί ψυχαναλυτές καί ἀνθρωπολόγοι ψυχαναλυτικῆς ἐμπνευσης, ὅπως οἱ R. Malinowski, A. Kardiner, K. Horney, E. Fromm, M. Mead, R. Benedict, κ. ἄ., ἀπέδειξαν ἀργότερα πὸς οἱ βασικές ψυχολογικές συγκρούσεις, πού δημιουργοῦν τόν οἰδιπόδαιο μηχανισμό καί τὸ ἄγχος, εἶναι περιορισμένης ἔθνολογικῆς ἐμβέλειας καί ὀφείλονται στόν ἰουδαιοχριστιανικό πολιτισμό μας. Οἱ ἀναλύσεις αὐτές δέν εἶναι δυνατό νά ἐπεκταθοῦν σέ ἄλλους πολιτισμικούς χώρους, ὅπως γιά παράδειγμα ἡ Πολησία ἢ ἡ Ἀφρική, στοὺς ὁποίους ὁ θεσμός τῆς οἰκογένειας καθόσ καί οἱ ἀντιλήψεις γιά τήν ἀγωγή τῶν παιδιῶν στά πρῶτα

κυρίως χρόνια τῆς ζωῆς τους, πού κατά τόν Freud παίζουν καθοριστικό ρόλο στή διαμόρφωση τῆς προσωπικότητας, εἶναι ἐντελῶς διαφορετικά ἀπό ὅ,τι σέ μᾶς. Τό ὑποσυνείδητο συνεπῶς κατ' αὐτοῦ δέν εἶναι τό ἴδιο σέ ὅλα τά μήκη καί πλάτη τῆς γῆς, ἀφοῦ προσδιορίζεται σέ μεγάλο βαθμό ἀπό ἔθνολογικές μεταβλητές.

ἡ πολιτική ἀνάλυση τῆς «ἀρχῆς τῆς πραγματικότητας»

Ὁ Reich ἦταν ὁ πρῶτος πού ἀναζήτησε τίς πολιτικές ρίζες τῆς σεξουαλικῆς καταπίεσης στήν ταξική διάθρωση τῆς κοινωνίας καί στήν πάλη τῶν τάξεων. Ἀνακάλυψε λοιπόν πὸς οἱ κακές συνθήκες διαβίωσης καί μόρφωσης, ἡ ἐκμετάλλευση στή μισθωτῆ ἐργασία καί ἡ καταπίεση ἀπό τό Δίκαιο καί τήν ἀστική ἰδεολογία, ἐμποδίζουν τόν νέο νά διαμορφώσει ἰσορροπημένη σεξουαλικότητα. Ἡ πάλη τῶν τάξεων συνεπῶς ἀποτελεῖ τό κοινωνικό ὑπόβαθρο τῶν νευρώσεων.

Μέ τήν *Ψυχολογία τῆς μάζας τοῦ φασισμού*, ὁ Reich ἐπιχειρεῖ νά ἀναλύσει, μέσα ἀπό τό πρῶτο τῆς ψυχανάλυσης, τό παραδόξο φαινόμενο τῆς ἀνόδου τοῦ Χίτλερ στήν ἐξουσία, στή χτυπημένη ἀλύπτητα ἀπό τήν οἰκονομική ὕφεση Γερμανία τοῦ 1930-32. Ποιές δηλαδή διεργασίες μεσολάβησαν ὥστε, σέ μιὰ στιγμή ταθῆς κρίσης τοῦ γερμανικοῦ καπιταλισμοῦ καί ἐνῶ ὁ καθένας θά περίμενε τό πέρασμα στό σοσιαλισμό, οἱ Γερμανοί μικροαστοί καί οἱ ἐργάτες νά βροῦν ξαφνικά στό πρόσωπο τοῦ Φύρερ τόν ἀπό μηχανῆς θεό τους.

Ὁ Reich, μέ τήν ἴδια του τήν ἀτομική ἱστορία, εἶδει τό ἐνδιαφέρον του νά συμβιβάσει τόν μαρξισμό μέ τήν ψυχανάλυση. Μέλος τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος τῆς Αὐστρίας καί ταυτόχρονα ἕνας ἀπό τοὺς πιό πετυχημένους ψυχαναλυτές τῆς Βιέννης καί στενός συνεργάτης τοῦ Freud, ἀποβάλλεται τό 1934 καί ἀπό τήν ψυχαναλυτική καί ἀπό τήν κομμουνιστική διεθνή μέ τήν ἐτικέττα τοῦ τρελλοῦ πού τοῦ κόλλησε ὁ φίλος του O. Fenichel. Οἱ συνθήκες δέν ἔχουν ἀκόμα ὀριμώσει γιά νά ἀναγνωρισθεῖ τό ἔργο του. Ἐτσι ὁ Reich παραμένει στό περιθώριο τῆς ἐποχῆς του.

Ὁ Marcuse, παρατηρώντας τήν πιό ἐξελιγμένην στά χρόνια μας βιομηχανική κοινωνία, τήν ἀμερικανική, ἐπισημαίνει τήν ἐμφάνιση νέων μορφῶν καταπίεσης. Στή φροϋδική ἔννοια τῆς καταπίεσης τάν ἐνστικτοῦ προσθέτει τήν ἔννοια τῆς ὑπερκαταπίεσης. Τά ἐνστικτα ἐξιδανικεύονται καί ἐξοστρακίζονται μέ διάφορους μηχανισμούς πού ἐλέγχει τό κατεστημένο, καί κατ' αὐτό τόν τρόπο δέν ἐκδηλώνονται ποτέ πρωτογενῶς.

Ἡ καταναλωτική κοινωνία καταφέρει νά δίνει γιά κατανάληψη τὰ ἀγαθὰ μέ τή μορφῆ συμβόλων, καί ἡ καταπίεσή τῆς ἐκφράζεται, ἔτσι, ἀνε-

ξάρτητα ἀπὸ τὴ χαρακτηρισμένη βία, πού ποτὲ δὲν ἐξέλιπε, διὰ μέσου τῶν περιφημῶν «νόμων τῆς ἀγορᾶς». Γιὰ παράδειγμα ἀναφέρεται ἡ «ἀρχὴ τῆς ἀποδοτικότητος», πού γιὰ τὸν καταταλιστικό τρόπο παραγωγῆς εἶναι κάτι ἀνάλογο μὲ τὴν «ἀρχὴ τῆς πραγματικότητος» στὴν ψυχανάλυση. Βάσει λοιπὸν αὐτῆς τῆς «ἀρχῆς», οἱ ἐργαζόμενοι ξοδεύουν τὴν ἐνέργεια πού τοὺς περισσεύει ἀπὸ τὴ δουλειά τους σὲ δραστηριότητες τέτοιες, πού ὄχι μόνον δὲν βάζουν σὲ κίνδυνον τὴν κατεστημένη τάξη, ἀλλὰ ἀντίθετα τὴν ἰσχυροποιοῦν (ὅπως εἶναι τὰ σπὸρ ἢ ἡ παρακολούθησις τῶν διαφημίσεων).

Οἱ ἐπιθυμίες λοξοδρομοῦν ἀπὸ τὴν ὀρμικὴ τους προέλευσις καί μεταμορφώνονται σὲ οικονομικὲς ἀνάγκες, πού ἡ παραγωγή καί τὸ ἐμπόριο προγραμματίζουν ἐτσι, ὥστε νὰ ἐξασφαλιστῆται ἀδιαιτάρακτη ἡ πρόοδος τοῦ κεφαλαίου.

ἡ ψυχολογικὴ ἀντίληψις τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς στὶς ὁργανώσεις καί τίς μικρὰς ὁμάδες

Μεταπολεμικὰ ἡ Κοινωνικὴ Ψυχολογία τὸν Ὁμάδων συστηματοποιήθηκε καὶ ἀναπτύχθηκε ραγδαία μέσα ἀπὸ τὸ λεθιανό (Kurt Lewin) T-Group, ἢ τὴ «Διαγνωστικὴ Ὁμάδα». Ἀργότερα οἱ Εἰδρωπαῖοι ψυχίατροι καὶ οἱ κοινωνιοψυχολόγοι τῶν ὁμάδων θά τοῦ δώσουν μίαν ψυχαναλυτικὴν κατεῦθυνση, ἀπομακρύνοντάς το ἐτσι ἀπὸ τὸν ἀρχικό του προορισμό, τὴ μελέτῃ δηλαδὴ τῶν μηχανισμῶν τῆς ἡγεσίας καί τὴν ἀποφάσεων μέσα στὶς ὁμάδες.

Στὸ Tavistock Institute καὶ τὴν Tavistock Clinic τοῦ Λονδίνου, οἱ Bion, Jaques, Menzies, κ.ἄ., κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδρασις τῆς Melanie Klein, ἐπιχειροῦν νὰ ἐρμηνεύσουν συστηματικὰ πιά τὰ φαινόμενα τῶν ὁμάδων ἐπὶ τῆ βάσει ψυχαναλυτικῶν ὑποθέσεων. Μία τέτοια ὑπόθεσις εἶναι πὼς ἡ ὁμάδα ἀποτελεῖ τὴν ὑψουςνεϊδητὴ ἀναπαράστασις ἑνὸς «μερικοῦ ἀντικειμένου» τῆς βρεφικῆς ἡλικίας καὶ κατὰ κύριο λόγο τοῦ μητρικοῦ μαστοῦ. Τοῦ μαστοῦ πού δίνει τροφή, τοῦ «καλοῦ» δηλαδὴ μαστοῦ, καὶ τοῦ «κακοῦ» μαστοῦ πού τὴ στερεῖ.

Ὁ Bion διακρίνει σὲ δύο ἐπίπεδα τὸ συλλογικὸ ὑψουςνεϊδητο. Στὸ πρῶτο ἐπίπεδο ἔχουμε τρεῖς συλλογικοὺς μηχανισμούς ἄμυνας, τοὺς ὁποίους ὀνομάζει «θασικὲς ὑποθέσεις» (assumptions): ἐξάρτησις, ἐπίθεσις-φυγὴ καὶ σὺζευξις. Κάθε μία ἀπὸ τίς «ὑποθέσεις» αὐτὲς χαρακτηρίζει τὴν ἀπόσφαιρα πού ἐπικρατεῖ μίαν δεδομένην στιγμὴν στὴν ὁμάδα. Πρόκειται γιὰ ὑψουςνεϊδητα συμβατικὲς καταστάσεις πού χροματίζονται διαφορετικὰ ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ καθενὸς, ἀνάλογα μὲ τὰ ἀτομικὰ του θιώματα καὶ τίς ἰδιομορφίας πού παρουσιάζει ἡ προσωπικότητά του. Ὄταν ἐπικρατεῖ ἡ πρώτη «ὑπόθεσις», ἡ ὁμάδα ἐκδηλώνει τὴν ἐξάρ-

τησὴ τῆς ἀπὸ τὸν ψυχολόγο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο φαίνεται νὰ περιμένει τὴ λύσις στὸ πρόβλημά της. Μὲ τὴ δευτέρη «ὑπόθεσις» ἡ ὁμάδα δυσανεστημένη ἐπιτίθει καὶ ἀμέσως μετὰ ὑποχωρεῖ μὲ διάφορες ἐκδηλώσεις αἰσθημάτων ἐνοχῆς. Κατὰ τὴν τρίτη τέλος «ὑπόθεσις», ἡ ὁμάδα δείχνει πὼς ἄγνοοι τὸν ψυχολόγο ζητώντας νὰ ἀνακουφίσαι τὸ ἄγχος τῆς μέσα ἀπὸ ἐξιδανικευμένες διαπροσωπικὲς σχέσεις.

Τὸ δευτερο ἐπίπεδο, πού ὁ Bion ὀνομάζει «πρωτονοϊκό», περιλαμβάνει θασικοὺς φόβους καὶ φαντάσματα, σάν αὐτὰ πού περιγράφει ἡ Melanie Klein.

Κατὰ τὸν Jaques καὶ τὴ Menzies, ἡ κοινωνικὴ ὁργάνωσις ἐξυπηρετεῖ ἀτομικοὺς ὑψουςνεϊδητους μηχανισμούς ἄμυνας κατὰ τοῦ παρανοειδοῦς καὶ σχιζοειδοῦς ἄγχους, ὅπως εἶναι ὁ διχασμός, ἡ προβολὴ καὶ ἡ ἐνδοβολὴ (introjection), μὲ τὸ νὰ προτείνει, συνειδητὰ ἢ ἀσυνειδητα, προβλητικὸς στόχους «καλῶν» καὶ «κακῶν» ἀντικειμένων. Ἡ ψύχωσις δὲν εἶναι παρά τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς μειωμένης ἱκανότητος προσαρμογῆς καὶ χρησιμοποίησις τῆς κοινωνικῆς αὐτῆς ὁργάνωσις.

Ὁ Jaques παρατηρεῖ πὼς στὸ Βρετανικὸ Ναυτικὸ ὁ Πρῶτος Κυβερνήτης προβάλλεται σάν «καλὸ» ἀντικείμενον γιὰ ταῦτις, ἐνῶ ὁ Δεύτερος ἔχει πάντοτε τὸν «κακὸ» ρόλο. Ἡ Menzies, μελετώντας τὴν ὁργάνωσις τῶν ἀδελφῶν νοσοκόμων σὲ ἓνα μεγάλο Γενικὸ Νοσοκομεῖο τῆς πατρίδας τῆς, καταλήγει στὸ συμπέρασμα πὼς ὁ κανονισμός, ἡ ἐπαγγελματικὴ τους ἰδέωσις καθὼς καὶ οἱ διάφορες ἐθιμικὲς συμπεριφορὲς τους ἀποβλέπουν σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴν ἀπαλλαγὴ τους ἀπὸ ἓνα ἰσχυρότατο ἄγχος θανάτου καὶ ἀπὸ αἰσθητά ἐνοχῆς.

Οἱ Θεσμοὶ λοιπὸν, κατὰ τοὺς ἐκπροσώπους αὐτοῦ τῆς λεγόμενης Σχολῆς τοῦ Λονδίνου, φαίνεται νὰ μοιάζουν περιπὸν μὲ ψυχολογικὲς κοινοπραξίες, πού προστατεύουν τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὴν κατάθλιψη καὶ τὸ ἄγχος καταδιώξεως. Κατὰ συνέπεια, ἡ κοινωνικὴ ἀλλαγὴ δὲν ὑπακούει μόνον σὲ οικονομικὰ καὶ πολιτικὰ κίνητρα, ἀλλὰ ἐξαρτᾶται σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ ἀπὸ ψυχολογικοὺς παράγοντες.

Θεσμικὴ ἀνάλυσις καὶ κοινωνικὴ ἀλλαγὴ

Θεσμικὴ ἀνάλυσις εἶναι ἡ ἀνάλυσις τῶν κοινωνικῶν φαινομένων στὸ ἐπίπεδο τῶν θεσμῶν. Ἡ κοινωνικὴ ἀλλαγὴ, ὅταν προβάλλει στὴν ὀδόνη τῆς θεσμικῆς ἀνάλυσις, εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διαλεκτικῆς ἐξέλιξις τῶν θεσμῶν σὲ συνάρτησις μὲ τὰ θεσπιζόμενά τους (instituant), δηλαδὴ τίς θεσμικὲς σιμασιες τους.

Κατὰ τὸν Καστοριδιῶ, οἱ θεσμοὶ εἶναι συμβολικὰ δίκτυα, ἐπικυρωμένα κοινωνικὰ, στὰ ὁποῖα συνδυάζονται, σὲ διάφορες ἀναλογίες καὶ σχέσεις,

λειτουργικές καί φαντασιακές συνιστώσες. Ὄταν τὸ φαντασιακὸ στοιχεῖο καταστῆ αὐτόνομο καί κυριαρχήσει σέ ἓνα θεσμὸ, αὐτὸ προκαλεῖ τὴν αὐτόνομη καί κυριαρχία τοῦ θεσμοῦ πάνω στὴν κοινωνία.

Οἱ θεσμικὲς διεργασίες δὲν συντελοῦνται στὴν περιοχὴ τοῦ ἐποικοδομήματος μόνο, ἀλλὰ σὲ ὁλόκληρο τὸν κορμὸ τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, γι' αὐτὸ καί ἡ διάκριση τοῦ ἐποικοδομήματος ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ συγκρότηση τῆς κοινωνίας δὲν ἐξυπηρετεῖ, κατὰ τοὺς θεσμικούς, καμιά σκοπιμότητα.

Μέ τὴ σύγχρονη Θεσμικὴ Σχολὴ τῆς Vincennes στὸ Παρίσι ἡ πολιτικοποίησις τῆς ἔννοιας τοῦ συλλογικοῦ ὑποσυνειδήτου ὁλοκληρώνεται. Πνευματικὸ ἀπόγονο τοῦ Durkheim, μὲ ἐπιρροὲς ἀπὸ τὸν μαρξισμό, τὴν ψυχανάλυση καὶ τὸν ὑπαρξισμό τῶν Sartre, οἱ θεωρητικοὶ τῆς Σχολῆς αὐτῆς G. Lapassade, R. Lourau, M. Lobrot κ.ά., ξεκινῶν ἀπὸ τὸ ὁλοκλήρωμα πὼς οἱ θεσμοὶ εἶναι τὸ πολιτικὸ ὑποσυνειδήτο τῆς κοινωνίας. Καλύπτουν δηλαδὴ τὶς ἀπωθημένες σχέσεις κυριαρχίας καί ἐκμετάλλευσης σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα. Τὸ πολιτικὸ αὐτὸ ὑποσυνειδήτο διαφαιίνεται, κατὰ τοὺς θεσμικούς, μέσα ἀπὸ τὶς διάφορες ἐκδηλώσεις τῆς ἀντικουλτοῦρας, ἢ τὶς κοινωνικὲς διεδικήσεις γιὰ ἀναγνώριση τῶν διαφορῶν πολιτικῶν καί σεξουαλικῶν μειονοτήτων, ὅπως εἶναι οἱ γυναικες, οἱ ἀνήλικοι ἢ οἱ ὁμοφυλόφιλοι.

Μέ τὴν κοινωνιοανάλυση, ποῦ ἀποτελεῖ κατὰ κάποιο τρόπο ἕναν ἰσομορφισμό τῆς ψυχανάλυσης σάν πράξης στὸ χῶρο τῆς Κοινωνιολογίας, προσπαθοῦν νὰ προκαλέσουν τὸ πολιτικὸ ὑποσυνειδήτο στὸ ἐπίπεδο τῶν ὀργανώσεων καὶ τῶν μικρῶν ὁμάδων νὰ μιλήσει. Τὸ ἀντίστοιχο τοῦ κανόνα τῶν «ἐλεύθερων συνειρημῶν» τῆς ψυχανάλυσης εἶναι ὁ λεγόμενος «θεσμικὸς ἰσολογισμὸς», κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὁποῖου διάφοροι «φυσικοί» (ἐνδογενεῖς) ἢ «τεχνητοὶ» (ποῦ τοὺς παρεμβάλλει δηλαδὴ ὁ κοινωνιοαναλυτὴς) ἀναλύτες» φέρνουν στὸ φῶς ὑποσυνειδήτες κοινωνικὲς ἀντιθέσεις καί συγκρούσεις, ποῦ καλύπτονται κάτω ἀπὸ τὸ θεσμικὸ ἐνῆμα τῆς ὀργάνωσης.

Ἡ Σχολὴ αὐτὴ ξεκίνησε σάν μία κριτικὴ τῆς Κοινωνικῆς Ψυχολογίας ἀπὸ τὰ ἀριστερά. Θεωροῦν τὴν ἀντίληψη τῶν κοινωνιοψυχολόγων σχετικά μὲ τὴν ἀλλαγὴ σάν καθαρά λειτουργικὴ, προβάλλοντας τὸ ἐπιχείρημα πὼς ἡ Κοινωνικὴ Ψυχολογία εἶναι φυσικὸ δημιούργημα τῶν μεταβιομηχανικῶν κοινωνιῶν ποῦ, γιὰ νὰ προχωρήσουν στὴν ἀνάπτυξή τους, αἰσθάνονται ὁλοένα ἐπιτακτικότερα τὴν ἀνάγκη νὰ ἀπογραφειοκρατικοποιήσουν τὴν παραγωγικὴ διαδικασία.

Γιὰ τοὺς θεσμικούς ὁ φιλελευθερισμὸς τῶν κοινωνιοψυχολόγων, ὅπως καί ὁ κάθε φιλελευθερισμὸς, δὲν εἶναι παρὰ ἓνα ἰδεολογικὸ τέχνασμα, ἓνα ὑποσυνειδήτο στρατήγημα τῆς ἀστικῆς τάξης

γιὰ νὰ διατηρηθεῖ στὴν ἐξουσία. Στὸ χῶρο τῆς Παιδείας, ποῦ ἀποτελεῖ ἐξ ἄλλου τὸ ἀγαπημένον πεδίο δράσεως..., διατείνονται πὼς ὁ λειτουργικὸς φιλελευθερισμὸς χάνει τελείως τὸ νόημα του μέσα σ' ἓνα σύστημα, ποῦ ὄχι μόνον εἶναι δομημένο πάνω στὴν ἐξάρτηση καί τὴν ἐκμετάλλευση, ἀλλὰ ποῦ ὁ βασικὸς προορισμὸς του εἶναι ἡ διαρκὴς ἀναπαραγωγὴ τῆς.

συλλογικὸ ὑποσυνειδήτο καί κοινωνικὴ ἀλλαγὴ κατὰ τὸν Max Pages

Ὁ Max Pages, ἐπηρεασμένος βαθύτατα ἀπὸ τὸν Carl Rogers, τὸ ὁποῖον γιὰ ἓνα διάστημα ὑπῆρξε καὶ μαθητὴς, καὶ τὸν ὑπαρξισμό τοῦ M. Heidegger, διατυπώνει λίγο πρὶν τὸ 1968 τὴν πρώτη του θεωρίαν τῆς προσωπικότητας καί τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς. Μία ἀπὸ τὶς βασικὲς ὑποθέσεις εἶναι ὅτι τὸ ὑποσυνειδήτο, ποῦ περιλαμβάνει τὸ ἀπωθημένο βίωμα τῆς αὐθεντικῆς σχέσης, ἀναεῶνεται διαρκῶς καί λειτουργεῖ «ἐδῶ καὶ τώρα». Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἓνα ἐνεστωτικὸ ὑποσυνειδήτο, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ φροϋδιανό, ποῦ ἀναφέρεται κυρίως στὸ μακρινὸ παρελθόν τῶν πρώτων χρόνων τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ αὐθεντικὴ σχέση εἶναι πάντοτε θετικὴ, εἶναι ἀγάπη. Ἐπειδὴ ὅμως ἐξ ὀρισμοῦ συνυπάρχει μὲ τὴν προοπτικὴ τοῦ θανάτου, τοῦ ἀποχωρισμοῦ, εἶναι ἀγχογενὴς καὶ δδυνηρῆ. Ὁ ἄνθρωπος λοιπὸν καταστράνει «διάφορες ἄμυνες» γιὰ νὰ ξεπεράσει τὸ ἄγχος του. Οἱ ἄμυνες αὐτὲς κλιμακώνονται σὲ δύο διαφορητικὰ ἐπίπεδα: ἓνα πρωτογενὲς καί ἓνα δευτερογενές. Στὸ πρῶτο ἔχουμε τοὺς δύο θεμελιώδεις τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους ἀποφεύγεται ἡ αὐθεντικὴ σχέση: τὴν κτητικὴ ἀγάπη, ποῦ εἶναι ἀπόλυτη ταῦτιση, συγχώνευση μὲ τὸν ἄλλον, καί τὴν ἐχθρότητα, ποῦ εἶναι ἀπόλυτη διάσταση. Τὸ δεύτερο ἐπίπεδο περιλαμβάνει τὰ διάφορα συμβολικὰ συστήματα, μὲ τὰ ὁποῖα οἱ ἄμυνες αὐτὲς ἐμφανίζονται στὴν ἐπιφάνεια.

Γιὰ τὸν Pages τῆς πρώτης αὐτῆς περιόδου, οἱ κοινωνικοὶ καταπιεστικοὶ θεσμοὶ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ συλλογικοὶ μηχανισμοὶ προστασίας ἀπὸ τὸν ὑπαρξικὸ ἄγχος.

Ἀργότερα, ἀπὸ τὸ 1968 καί μετὰ, θά συναντηθεῖ μὲ τὸν μαρξισμό, θά πλησιάσει πιὸ κοντὰ στὸ ἔργο τοῦ Reich, καί θά ἀναθεωρήσει τὶς σχέσεις του μὲ τὴν ψυχανάλυση, τὴν ὁποία μέχρι τότε τουλάχιστον φαίνεται νὰ ἀπορρίπτει. Δὲν ἐγκαταλείπει τὴν πρώτη του θεωρίαν, ἀλλὰ τὴν ἐμπλουτίζει, τὴν περιπλέκει περισσότερο, τὴν πολιτικοποιεῖ καί τῆς προσθεῖ μιὰ ἱστορικὴ διάσταση. Τὸ «ἐδῶ καὶ τώρα» ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει καί νὰ προσδιορίζει τὶς συντεταγμένες τῆς ἀλλαγῆς, περιορίζεται ὅμως ἀπὸ αὐτοδύναμες ἱστορικὲς συνιστώσες.

Ξεκινώντας ο Pages από τη δομική αντίληψη του μαρξισμού των Althusser και Πουλαντζά, θεωρεί στο έξής τα κοινωνικά φαινόμενα, και κατά συνέπεια την κοινωνική αλλαγή, σάν αποτέλεσμα της πολλαπλής αλληλεπίδρασης και των μετασχηματισμών τεσσάρων παραγόντων: του οικονομικού, του πολιτικού, του ιδεολογικού και του ψυχολογικού. Ο πρώτος περιλαμβάνει τις παραγωγικές σχέσεις όπως ορίζονται στον μαρξισμό, ο δεύτερος είναι το σύστημα λήψεως, των αποφάσεων, ο τρίτος, το σύστημα μέσα από το οποίο συλλαμβάνεται και έρμηνεύεται ή πραγματικότητα, και ο τέταρτος περιλαμβάνει επιθυμίες, συναισθήματα και εικόνες της φαντασίας.

Η διάρθρωση αυτή υπάρχει σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό από άνω προς περιεχομένου και μεγέθους. Οι δε σχέσεις εξουσίας είναι ίδιες στο κάθε ένα από τα τέσσερα επίπεδα. Οι ομάδες δηλαδή που ελέγχουν την οικονομική ζωή είναι πολιτικά οί ισχυρότερες, επιβάλλουν την ιδεολογική τους θεώρηση, ενώ από την άλλη δίνουν συνεχώς τόνο στο ψυχολογικό επίπεδο δημιουργώντας και προτεινόντας διάφορα σύμβολα και πρότυπα για ταύτιση.

Ο Pages αναγνωρίζει επίσης τελικά τη βιολογική και πρωτογενή υπόσταση του σεξουαλικού ένστικτου, όπως περιγράφεται από την ψυχανάλυση.

Στην πρώτη του λοιπόν μορφή, το συλλογικό ύποσυνείδητο στά κείμενα του Max Pages έχει καθαρά συναισθηματικό περιεχόμενο (affectif). Οί όρμες δέν έχουν καμιά πρωτογενή λειτουργικότητα, αφού είναι άπλοοί άμυντικοί σχηματισμοί ενάντια στο άγχος του θανάτου. Ο άλλος δέν μπορεί παρά νά είναι ύποκειμενο, αφού ή ίδια ή ύπαρξη δέν μπορεί νά ύρσπεθεί διαφορετικά παρά μόνο μέσα από τη συν-ύπαρξη (to mitsein του Heidegger). Η ύποκειμενικότητα δε του άτόμου, και αυτή άκριβδός είναι ή βασική συμβολή του ύπαρξισμού στή διάπλαση της πρώτης του θεωρίας, δέν έχει τόν δυνητικό εκείνο χαρακτήρα πού της δίνει ή ψυχανάλυση, αλλά είναι αυτή καθαυτή ή ουσία του.

Από τό 1968 και ύστερα τό περιεχόμενο αυτού του συναισθηματικού ύποσυνείδητου διευρύνεται, για νά μεταβληθεί τελικά σε ένα χώρο πολυμεταβλητό και πολυσήμαντο, μέσα στον όποιο ή άυθεντική σχέση εξακολουθεί νά άντιμετωπίζει τό φάσμα της φθοράς. Υπάρχουν όμως τά φαντάσματα του παρελθόντος, καθώς και συλλογικά προτάγματα (projets), φόβοι και άμυντικοί μηχανισμοί πού αναφέρονται στην άναδιοργάνωση των κοινωνικών σχέσεων.

Κινούμενος συχνά σε παράλληλη τροχιά μέ τόν Marcuse, ο Pages μελετά συστηματικά τις διάφορες συναισθηματικές και ψυχολογικές στρατηγικές πού χρησιμοποιεί τό κατεστημένο για νά πα-

γώνει την κυριαρχία του και νά εκμεταλλεύεται την έργασία των εξαρτημένων τάξεων.

επίλογος

Γενικεύοντας την περίφημη φράση του Lacan, πώς τό ύποσυνείδητο είναι φροϋδικό μόνο μέσα στο άναλυτικό πλαίσιο της ψυχανάλυσης (μέ τό σκηνακό δηλαδή του ντιβανιού και της πολυθρόνας, τόν κανόνα των ελεύθερων συνειρημών και τις άναλυτικές ύποθέσεις του ψυχαναλυτή), θά μπορούσαμε ίσως νά πούμε πώς τό ύποσυνείδητο είναι ό,τι είναι και όπως είναι (φροϋδικό, φυλετικό, πολιτικό, συναισθηματικό, κτλ.) σε συνάρτηση πάντοτε μέ την όπτική γωνία μέσα από την όποια τό βλέπουμε και τό σκοπό πού, συνειδητά ή άσυνειδητα, έξυπηρετεί ή παρατήρησή μας. Στην περίπτωση του κοινωνιοψυχολόγου, αυτό εκφράζει κάθε φορά την πραγματική ή τη φανταστική του στράτευση σε ένα συγκεκριμένο χώρο κοινωνικών συμφερόντων, μέ την προοπτική ένός συγκεκριμένου σχεδίου κοινωνικής όργάνωσης.

Η γνωστή θέση των θεσμικών, κατά την όποια ή Κοινωνική Ψυχολογία έξυπηρετεί μία συγκεκριμένη άνάγκη του καπιταλισμού σε προχωρημένες φάσεις της άνάπτυξης του, είναι ίσως θάσιμη. Αυτό φαίνεται άλλωστε δλοκάθαρα από τό γεγονός ότι ή κοινωνική ζήτηση έκδηλώθηκε ουσιαστικά, μέχρι τώρα τουλάχιστον, από την πλευρά της βιομηχανίας και της κρατικής γραφειοκρατίας των άνεπτυγμένων καπιταλιστικά χωρών της Δύσης, μέ σκοπό τη βελτίωση της παραγωγικότητας τους. Τό γεγονός όμως αυτό δέν τραυματίζει ούτε κατά τό ελάχιστο τη σημασία των έπιτευγμάτων της, τά όποια είναι δυνατόν νά χρησιμοποιηθούν προς κάθε κατεύθυνση.

Τό ύποσυνείδητο χρησιμοποιήθηκε εδρύτατα από τό φασισμό, πού εκμεταλλεζόμενος ύποσυνείδητους φόβους και άμυνες των ανθρώπων κατόρθωνε νά προάγει τόν συντηρητισμό του.

Στά χρόνια μας τό κατεστημένο αξιοποιεί επίδεξια τις άνακαλύψεις της ψυχολογίας καταφεύγοντας σε νέους, άφανείς τρόπους καταπίεσης, μέσω των μαζικών μέσων έννημέρωσης, της διαφήμισης και του σύγχρονου management.

Από την άλλη πλευρά ή άριστερά εξακολουθεί νά άγνοεί την ψυχολογία, βασικό όνη άποκλειστικά σχεδόν σε πολιτικές και οικονομικές άναλύσεις, μέ αποτέλεσμα συχνά νά την ξεπερνούν τά γεγονότα.

Τό έρώτημα όμως παραμένει: άρκει νά συμπληρώσουμε αυτό πού λείπει στον μαρξισμό μέ μία δόση ψυχανάλυσης ή αυτό πού λείπει στην ψυχανάλυση μέ μία δόση μαρξισμού, για νά καλυφθούν οί άμοιβαίες άδυναμίες τους; Και άν τελικά αυτό άρκει, είναι δυνατό νά γίνει, ή μήπως τό συστήματα αυτά, μή έπιδεχόμενα καμιά θεωρητική

προσθαφαίρεση, ἔχουν ἀκριβῶς τὴν ἰκανότητα νὰ καταπίνουν ἀμέσως κάθε προσθήκη καὶ νὰ τὴν ἐξαφανίζουν μέσα στὴν ἐννοιολογικὴ τους πληρότητα καὶ τὴ λειτουργικὴ τους αὐτάρκεια;

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- W. R. Bion, *Recherches sur les petits groupes*, Editions PUF, 1972.
- C. Castoriadis, *L' institution imaginaire de la société*, Ed. Seuil, 1975.
- S. Freud, *Essais de Psychanalyse*, Petite bibliothèque Payot, 1973.
- , *Totem et Tabou*, Petite bibliothèque Payot, 1975.
- , *Malaise dans la civilisation*, Editions PUF, 1971.
- K. Horney, *Neurosis and Human Growth*, N.Y., Norton, 1950.
- E. Jaques, «Des systèmes sociaux comme défenses contre l' anxiété dépressive et l' anxiété de persécution», Μετάφραση στὸ *Psychologie Sociale* τοῦ A. Lévy, σελ. 546-564.
- G. Lapassade, *L' analyste et l' analyste*, Editions Gauthier-Villars, 1971.
- , *Groupes, organisations, institutions*, Editions Gauthier-Villars, 1974.
- H. Marcuse, *L' homme unidimensionnel*, Paris, Ed. de Minuit, 1964.
- M. Mead, «Coming of Age in Samoa», στὸ *Moeurs et sexualité en Océanie*, Paris, Plon, 1963.
- R. Meigniez, *L' analyse de groupe*, Editions Universitaires, 1970.
- I. Menzies, *Rapport sur une étude des services infirmiers d' un hôpital général*.
- R. Osborn, *Marxisme et Psychanalyse*, Petite bibliothèque Payot, 1969.
- M. Pages, *La vie affective des groupes*, Editions Dunod, 1970.
- N. Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociales*, Petite collection Maspero, 1972.
- W. Reich, *La psychologie de masse du fascisme*, Editions Payot, 1972.
- J. Stoetzel, *La psychologie sociale*, Editions Flammarion, 1963.